

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

Кафедра туристичного та готельно-ресторанного бізнесу

Допущено до захисту

Завідувач кафедри

Давиденко І.В.

“ ___ ” _____ 2020_р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

на здобуття освітнього ступеня магістра

зі спеціальності 242 «Туризм»

(шифр та найменування спеціальності)

за магістерською програмою професійного спрямування Економіка та організація туристичної діяльності (назва магістерської програми)

на тему: **«ПЕРСПЕКТИВИ ВПРОВАДЖЕННЯ В УКРАЇНІ СВІТОВОГО ДОСВІДУ ЛІКУВАЛЬНОГО ТУРИЗМУ»**

Виконавець

студент факультету міжнародної економіки

Городниченко Ірина Павлівна

(прізвище, ім'я, по батькові) /підпис/

Науковий керівник

к.е.н. доцент

(науковий ступінь, вчене звання)

Шикіна Ольга Володимирівна

(прізвище, ім'я, по батькові) /підпис/

Одеса 2020

АНОТАЦІЯ

на кваліфікаційну роботу _____ Городниченко Ірина Павлівна _____

«Перспективи впровадження в Україні світового досвіду лікувального туризму»

кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня магістра зі спеціальності 242 «Туризм»
Одеський національний економічний університет
м. Одеса, 2020 рік

Кваліфікаційна робота складається із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаних джерел.

Об'єкт дослідження – процес дослідження перспективи впровадження в Україні світового досвіду лікувального туризму.

У роботі розглянуто: поняття лікувального туризму та його види. Проаналізовано світовий і національний досвід функціонування лікувального туризму. Розглянуто підходи до визначення дефініції «туристичний кластер» та особливості організації кластерів лікувального туризму.

В роботі оцінюється ефективність функціонування лікувальних кластерів в різних країнах світу та перспективи їх впровадження в Україні. Проаналізовано наявні ресурси в Одеському регіоні з точки зору перспективи розвитку лікувального туризму.

За результатами дослідження було розроблено модель кластеру лікувального туризму в Одеському регіоні, запропоновано та економічно обґрунтовано заходи для його розвитку.

Ключові слова: види туризму, лікувальний туризм, туристичний кластер, кластеризація, Одеський регіон.

ANNOTATION

Horodnychenko I.P. "Prospects for the introduction of world experience of health tourism in
Ukraine",
qualifying work for Master degree in specialty 242 "Tourism"
Odessa National Economic University
Odessa, 2020

Qualification work consists of an introduction, three sections, conclusions and a list of sources used.

The object of research is the process of research of the prospects of introduction of the world experience of health tourism in Ukraine.

The work considers: the concept of health tourism and its types. The world and national experience of functioning of health tourism is analyzed. Approaches to the definition of "tourist cluster" and features of the organization clusters of health tourism are considered.

The paper evaluates the effectiveness of health clusters in different countries and prospects for their implementation in Ukraine. The available resources in the Odessa region from the point of view of prospects of development of health tourism are analyzed.

Based on the results of the research, a model of a cluster of health tourism in the Odessa region was developed, measures for its development were proposed and economically substantiated.

Key words: types of tourism, health tourism, tourist cluster, clustering, Odessa region.

ЗМІСТ

	стор.
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретичні основи функціонування лікувального туризму	7
1.1. Поняття лікувального туризму та його види.....	7
1.2. Світовий досвід функціонування лікувального туризму	18
1.3. Особливості організації кластерів лікувального туризму	28
РОЗДІЛ 2. Дослідження функціонування лікувального туризму	37
2.1. Світовий досвід впровадження кластерів лікувального туризму	37
2.2. Тенденції функціонування лікувального туризму в Україні.....	47
2.3. Аналіз наявних ресурсів розвитку лікувального туризму в Одеському регіоні	56
РОЗДІЛ 3. Обґрунтування перспективних напрямів розвитку лікувального туризму	68
3.1. Розробка моделі кластеру лікувального туризму на прикладі Одеського регіону	68
3.2. Розробка та економічне обґрунтування заходів для розвитку нового кластеру лікувального туризму	76
ВИСНОВКИ	87
Список використаних джерел	91

ВСТУП

Актуальність теми. Сфера туризму та курортів стає однією з основних галузей, що впливає на загальний стан і тенденції світової економіки. Її розвиток сприяє підвищенню рівня зайнятості, диверсифікації національної економіки, збереженню і розвитку культурного потенціалу, збереженню екологічно безпечного навколишнього середовища, а також підвищує рівень інноваційності національної економіки.

Україна має усі умови для ефективного розвитку туристичної галузі, проте суттєво відстає від провідних держав світу за рівнем розвитку туристичної інфраструктури та якості туристичних послуг. Для більш ефективного просування туристичних послуг у комплексі створюються різні види кластерів, у тому числі й туристичні. В Україні питаннями розвитку туристичних кластерів стали займатися останні десять років, щодо наукових розробок по Одеській області, то їх поки що одиниці. Все вище сказане доводить актуальність вибраної теми для написання кваліфікаційної роботи.

Мета кваліфікаційної роботи є розробка моделі кластеру лікувального туризму на прикладі Одеського регіону.

Досягнення поставленої мети обумовило необхідність вирішення таких завдань:

- розкрити поняття лікувального туризму та його види;
- розглянути світовий досвід функціонування лікувального туризму;
- визначити особливості організації кластерів лікувального туризму;
- дослідити світовий досвід впровадження кластерів лікувального туризму;
- проаналізувати тенденції функціонування лікувального туризму в Україні;
- провести аналіз наявних ресурсів розвитку лікувального туризму в Одеському регіоні;

- розробити модель кластеру лікувального туризму на прикладі Одеського регіону;
- провести економічне обґрунтування заходів для розвитку нового кластеру лікувального туризму.

Об’єктом дослідження кваліфікаційної роботи є процес дослідження перспективи впровадження в Україні світового досвіду лікувального туризму.

Предметом дослідження кваліфікаційної роботи є науково-практичні питання розробки моделі кластеру лікувального туризму в Одеському регіоні.

Методом дослідження роботи є діалектичний метод дослідження явищ та процесів у їхньому взаємозв’язку і розвитку. Для досягнення мети та розв’язання визначених завдань кваліфікаційної роботи використано такі загальнонаукові методи: абстрактно-логічний (для узагальнення теоретичних положень, визначення сутності економічних понять, формування висновків); системний аналіз; графічний (для наочного представлення статистичних даних); табличний та групування; експертних; конструктивний та експериментальний (оцінка результатів запропонованих заходів щодо розробки моделі кластеру лікувального туризму в Одеському регіоні).

Інформаційна база дослідження. Теоретичну та методологічну основу дослідження становлять наукові праці з названої проблеми вітчизняних та зарубіжних вчених, законодавчі та нормативні акти України, інструктивні матеріали, що регламентують діяльність суб’єктів господарювання, довідково-інформаційні видання.

Структура і обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (90 найменувань). Загальний обсяг кваліфікаційної роботи становить 100 сторінок комп’ютерного тексту. Основний зміст викладено на 90 сторінках. Робота містить 19 таблиць, 11 рисунків.

Публікації. За результатами виконання кваліфікаційної роботи магістра опубліковано:

- Шикіна О.В. Сучасні особливості маркетингу лікувально-оздоровчого туризму в Україні / О.В. Шикіна, І.П. Городниченко // Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції учнів, студентів, аспірантів і молодих вчених, «Інноваційний розвиток та безпека підприємств в умовах неоіндустріального суспільства», 27 жовтня 2020 р. – Луцьк, 2020. – 459 с. С. 216-221
- Городниченко І.П. Статистична оцінка розвитку міжнародного туризму в Іспанії / І.П. Городниченко // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та вчених, 15 квітня 2020 р.: у 3-х томах. – Т. 2. – Одеса: Одеський національний економічний університет, 2020. – 459 с. С. 216-221
- Городниченко І.П. Перспективи стратегічного планування медичного туризму в Україні / І.П. Городниченко // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та вчених, 15 квітня 2020 р.: у 3-х томах. – Т. 2. – Одеса: Одеський національний економічний університет, 2020. – 459 с. С. 347-350
- Городниченко І.П. Шляхи активізації екскурсійної діяльності музейних установ / І.П. Городниченко // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та вчених, 15 квітня 2020 р.: у 3-х томах. – Т. 1. – Одеса: Одеський національний економічний університет, 2020. – 513 с. С. 246-250

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження дозволяє зробити наступні висновки.

1. Лікувально-оздоровчий туризм охоплює практично всі види лікування та оздоровлення, які пропонує сучасна медицина, а число людей, охочих поєднати відпочинок з якісним лікуванням, з кожним днем стрімко зростає.

Аналіз фахової літератури показав, що при дослідженні даної галузі вживається низка різноманітних термінів. Однак, аналіз дефініцій цих термінів дає чітко зрозуміти, що поняття «спа» та «лікувальний туризм» є тотожним як за змістом, так і за обсягом поняттю «лікувально-оздоровчий туризм», який вживається у вітчизняній літературі, та поняттю «health tourism» (подорожі за здоров'ям), поширеному в англійській літературі.

Було проведено порівняльну характеристику визначень поняття «лікувально-оздоровчий туризм» запропоновані різними авторами та охарактеризовано види лікувально-оздоровчого туризму.

2. В 2019 році Всесвітня туристична організація (ЮНВТО) зареєструвала 1,5 мільярда міжнародних туристичних поїздок по всьому світу. Зростання туризму спостерігалось у всіх регіонах. Серед цілей подорожей населення значний відсоток займають поїздки з лікувальною метою. Одною з основних причин попиту на даний вид туризму є світова економічна криза, яка посилила необхідність зниження витрат домогосподарств в більшості країн, і в даному контексті привабливою виглядає можливість зекономити на лікуванні від 20% до 79%. Було проаналізовано досвід тих країн, які вже успішно функціонують у сфері лікувально-оздоровчого туризму.

3. Кластеризація туристичної галузі – один з новітніх способів розвитку рекреаційно-туристичної діяльності, що дозволяє об'єднати та структурувати різні сфери діяльності в єдину для отримання максимального ефекту.

Науковцями подається багато різних тлумачень поняття «кластер», аналіз яких дає можливість зробити висновок про багатоаспектність даного поняття.

Було розглянуто особливості кластерної моделі об'єднання, класифікацію туристичних кластерів за цілями і характером діяльності та особливості функціонування кластерів лікувально-оздоровчого туризму.

4. Сьогодні підхід до розвитку туристичної сфери, заснований на кластерах, набуває чимраз більшого застосування у світовій практиці. Згідно з індексом медичного туризму, найбільш привабливими країнами світу для медичного туризму є Канада, Великобританія, Ізраїль, Сінгапур та Коста-Ріка.

Нами було розглянуто різні приклади організації кластерів у сфері лікувально-оздоровчого туризму в таких країнах як Коста-Ріка, ОАЕ, ПАР, Німеччина, Велика Британія, Франція, Австрія, Польща та Естонія.

Як свідчить світова практика, саме лікувально-оздоровчі кластери можуть бути важливим інструментом розвитку туристичної сфери (наприклад розроблення нових маршрутів, розбудови відповідної інфраструктури), та підвищення її конкурентоспроможності.

5. Для України лікувально-оздоровчий туризм – новітній напрям, який з'явився відносно нещодавно. Питання в'їзного лікувального туризму наразі дуже важливе і повинне визначатися одним з пріоритетних напрямків розвитку туристичної галузі зокрема і економіки країни в цілому.

Було виявлено ряд прогресивних напрямків у межах лікувально-оздоровчого туризму в Україні, які дозволять їй вийти на якісно новий рівень функціонування даної галузі та запропоновано основні механізми для просування та розвитку лікувально-оздоровчого туризму.

Також в ході дослідження визначені основні переваги країни на ринку міжнародного лікувального туризму, до яких відносяться: висока якість послуг в поєднанні з невисокою вартістю лікування, відсутність черги на лікування, якість сервісу та відсутність необхідності для більшості іноземних туристів оформляти візу. Було проведемо порівняльний аналіз цін на лікування та процедури в Україні та інших країнах-лідерах за розвитком лікувального туризму.

6. Одеський регіон має багатий туристичний потенціал, основу якого створюють вигідне географічне положення, курортно-рекреаційні ресурси, пам'ятки архітектури та культурно-історичної спадщини. В першу чергу привабливість регіону полягає в близькості до Чорного моря і сприятливому кліматі, але окрім пляжного відпочинку тут можна отримати і висококваліфіковані лікувально-оздоровчі послуги. Було проаналізовано наявні ресурси для визначення доцільності розвитку лікувального туризму в даному регіоні.

Підсумовуючи проведений аналіз було розроблено SWOT-аналіз для виявлення можливостей та загроз, сильних і слабких сторін досліджуваного об'єкту з точки зору перспективи розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Одеському регіоні.

До основних переваг даного регіону слід віднести: вдале поєднання санаторно-курортного лікування та природних цілющих ресурсів, добре розвинені інноваційні методи і технології лікування, та конкурентні ціни.

7. Наведено інноваційне рішення для активізації розвитку лікувального туризму в Одеському регіоні – створення кластеру лікувально-оздоровчого туризму та розробка його моделі.

Функціонування кластеру надасть змогу в рази збільшити ріст туристичних потоків до регіону, що в свою чергу призведе до збільшення доходів в бюджет міста, які будуть направлені на подальший розвиток кластеру та інших галузей економіки. Окрім цього, туристичний лікувально-оздоровчий кластер може стати основою для створення мультикластеру, який стане стимулом підвищення економічного розвитку і конкурентоспроможності регіону в цілому.

8. З ціллю подальшого активного розвитку новоствореного кластеру лікувального туризму в Одеському регіоні, було запропоновано заходи для підвищення його ефективності, а саме розроблено лікувальний тур в рамках кластеру.

В нинішніх умовах світової пандемії коронавірусної інфекції COVID-19, велика кількість населення потребує реабілітації після перенесеного захворювання,

тому актуальним було створити лікувальний тур «Реабілітація пацієнтів, що перенесли захворювання на COVID-19».

Для того, щоб захватити більш широкий сегмент споживачів, запропоновано два варіанти туру: на базі проживання і харчування в чотиризірковому готелі «Гранд Марін» та на основі проживання та харчування в відпочинковому комплексі «Елки Палки».

Надано економічне обґрунтування пропозиції та розраховано точку беззбитковості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александрова А.Ю. Международный туризм: учебник / А.Ю. Александрова. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 463 с.
2. Бабкин А.В. Специальные виды туризма: учебное пособие / А.В.Бабкин. – Ростов-на-Дону: Феникс, 2008. – 252 с.
3. Басюк, Д. І. Науково- теоретичні підходи до класифікації туристичних кластерів / Д. І. Басюк // Міжнародна економіка : інтеграція науки та практики : Збірник наук. праць. – К. : НТУУ «КПІ», 2011. – С. 17.
4. Безкоштовна глобальна платформа для пошуку лікарень та організації лікування для людей з усього світу «bookimed.com» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://bookimed.com/>
5. Ветитнев А. М. Курортное дело / А. М. Ветитнев, Л. Б. Журавлева. – М. : КноРус, 2006. – 528 с.
6. Власенко І. В., Мазур С. А. Медичний туризм: світовий досвід, проблеми та перспективи розвитку в Україні: науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С.З. Гжицького. Серія: Економічні науки. 2018. Т. 20, № 91. С. 3–8.
7. Вороніна О.Ю. Тенденції міжнародних економічних відносин у створенні туристичних кластерів [Електронний ресурс] / Ю.О. Вороніна // м. Хмельницький, 11-12 жовтня 2013 р. – Економіка, управління, фінанси: теорія та практика. – Режим доступу : <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/>.
8. Всесвітня туристична організація [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. - Режим доступу: <http://unwto.org/>
9. Всесвітня туристична організація. International tourism highlights. 2019 [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. - Режим доступу: <https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284421152>

10. Всесвітня туристична організація. World tourism barometer. Volume 18. Issue 1. January 2020 [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. - Режим доступу: https://webunwto.s3.eu-west-1.amazonaws.com/s3fs-public/2020-01/UNWTO_Barom20_01_January_excerpt_0.pdf

11. Галасюк С. С. Проблеми розвитку лікувально-оздоровчого туризму в Україні / С. С. Галасюк, К. А. Галасюк // Науковий вісник Східноєвропейського національного університету ім. Лесі Українки: науковий журнал. Серія «Економічні науки». Вип. 5. – Луцьк: СЄНУ ім. Лесі Українки, 2013. – С. 16-21.

12. Галасюк С.С. Сучасний стан бази лікувально-оздоровчого туризму в Одеському регіоні / С.С. Галасюк, К.А. Галасюк // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес в Україні: проблеми розвитку та регулювання : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Черкаси : ЧДТУ, 2013. – С. 63–67.

13. Галасюк С.С. Туристична активність на ринку лікувальнооздоровчих послуг Одеського регіону / С.С. Галасюк // Настоящи изследования и развитие – 2013 : Материали за междунар. научна практична конф. – София : Бял Град-БГ ООД, 2013. – Т. 8. – С. 48–52.

14. Городниченко І.П. Перспективи стратегічного планування медичного туризму в Україні / І.П. Городниченко // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та вчених, 15 квітня 2020 р.: у 3-х томах. – Т. 2. – Одеса: Одеський національний економічний університет, 2020. – 459 с. С. 347-350

15. Городниченко І.П. Статистична оцінка розвитку міжнародного туризму в Іспанії / І.П. Городниченко // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та вчених, 15 квітня 2020 р.: у 3-х томах. – Т. 2. – Одеса: Одеський національний економічний університет, 2020. – 459 с. С. 216-221

16. Городниченко І.П. Шляхи активізації екскурсійної діяльності музейних установ / І.П. Городниченко // Туристичний та готельно-ресторанний бізнес: світовий досвід та перспективи розвитку для України: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції студентів, аспірантів та вчених, 15 квітня 2020 р.: у 3-х томах. – Т. 1. – Одеса: Одеський національний економічний університет, 2020. – 513 с. С. 246-250

17. Грабовський Ю.А. Спортивний туризм: навчальний посібник / Ю.А.Грабовський, О.В. Скалій, Т.В. Скалій. – Тернопіль: Навчальна книга, 2009. – 304 с.

18. Гранд Марін // Офіційний сайт готелю [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://grand-marine.ua/ua/>

19. Гродзинська І.О., Нездоймінов С.Г., Гусєва О.В., Замкова А.В. Основи рекреації (економіко-екологічний та маркетинговий аспект) / Навч. посіб. – К.: Центр учбової літератури, 2014. – 264 с

20. Давиденко І. В. Основні компоненти туристично-рекреаційного потенціалу / І. В. Давиденко // Соціально-економічні проблеми сучасності та концепція сталого розвитку в Україні та світі: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. – Дніпропетровськ: НО «Перспектива», 2014. – Ч. 2. - С. 49-52.

21. Давиденко І.В. Концептуальні підходи до організації та діяльності туристичних кластерів : монографія / за заг. ред. І. В. Давиденко, О. Л. Михайлюк. – Київ: ФОП Гуляєва В.М., 2020. – 497 с.

22. Давиденко І.В. Туристичні кластери як напрям регулювання туристичного бізнесу // Причорноморські економічні студії. Науковий журнал. — Одеса: ПУ «Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій», 2018. – Випуск 28. Ч. 1. – С. 68-72.

23. Давиденко І.В., Михайлюк О.Л. Механізми державного регулювання кластерної політики у туристичному бізнесі України [Електронний ресурс] / І.В. Давиденко, О.Л. Михайлюк // Східна Європа: економіка, бізнес та

управління. – 2019. - №3 (20). – Режим доступу до ресурсу: http://www.easterneurope-ebm.in.ua/journal/20_2019/12.pdf.

24. Даниліна С. О. Фінансово-економічні наслідки пандемії для світової туристичної галузі / С. О. Даниліна, Г. М. Коцюрубенко, О. В. Шикіна // Причорноморські економічні студії. – 2020. – № 52. – Ч. 1. – С. 29-34.

25. Департамент культури та туризму Одеської міської ради [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://omr.gov.ua/ru/city/departments/dct/>

26. Державна служба статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>

27. Діденко К. Д., Жученко В. Г. Медичний туризм в Україні: сучасний стан та перспективи розвитку. Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер.: Економічні науки. 2016. Вип. 16(4). С. 101–105. URL: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2016_16\(4\)__26](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvkhdu_en_2016_16(4)__26).

28. Драчева О. Специальные виды туризма. Лечебный туризм: [учеб. пособие для вузов по специальности "Экономика и упр. на предприятии туризма и гостинич. хоз-ва"] – КноРус. 2010. С. 287

29. ДУ «Інститут очних хвороб і тканинної терапії ім. В.П. Філатова НАМН України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://institut-filatova.com.ua/>

30. Економіка туризму: теорія та практика [Текст] : підручник. / М. П. Мальська, М. Й. Рутинський, С. В. Білоус, Н. Л. Мандюк. – К. : Центр учбової літератури, 2014. – 544 с.

31. Заваріка Г.М. Курортна справа Навчальний посібник – Київ : Центр учбової літератури, 2015. – 264 с.

32. Казакова Н. А., Марушева А. А., Прав Ю. Г., Гулаг А. О. Напрями розвитку медичного туризму в Україні та його вплив на економіку. Вісник економіки транспорту і промисловості. 2018. № 63. С. 20–34.

33. Кифяк В.Ф. Організація туристичної діяльності в Україні: навчальний посібник / В.Ф.Кифяк. – Чернівці: Книги-XXI, 2003. – 300 с.
34. Кластер медичного туризму Литви [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.litcare.com/homeru>
35. Клініка пластичної хірургії доктора Патлажана [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.patlazhan.com/>
36. Кляп М.П. Сучасні різновиди туризму: навчальний посібник / М.П.Кляп, Ф.Ф.Шандор. – Ужгород, 2011.
37. Ковальва Ю. М. Практичні приклади функціонування кластерів у світі / Ю. М. Ковальва, Н. В. Алишева // Механізм регулювання економіки.-2008.-№3 (2),Т.1. – С. 92-100.
38. Козлова В.А., Артёмова Е.Н. Курортные ведомости. 2014. №1(82). С.52-54.
39. Мальська М. П., Бордун О. Ю. Медичний туризм: теорія та практика : навч. посіб. / М. П. Мальська, О. Ю. Бордун –К.: «Центр учбової літератури», 2018. – 128 с.
40. Мальська М.П. Основи туристичного бізнесу: навчальний посібник / М.П. Мальська, В.В. Худо, В.І. Цибух. – К.: Центр учбової літератури, 2004. – 272 с.
41. Михайлюк О. Л., Сухіна Л. В. Перспективи розвитку медичного туризму в Одеському регіоні. Економічні інновації: зб. наук. пр. Ін-т проблем ринку та екон.-еколог. дослідж. НАН України. Одеса: ІПРЕЕД НАН України, 2016. Вип. №62. С. 408–416.
42. Михайлюк О.Л. Дослідження особливостей процесу кластеризації туристичної сфери Європи / О. Л. Михайлюк, Н. В. Нечева // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць; Одеський національний економічний університет. – Одеса, 2020. – № 1 (72). – С. 35-48.

43. Михайлюк О.Л. Механізми і перспективи функціонування туристичних кластерів в Одеській області / О. Л. Михайлюк, І. В. Давиденко // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць; Одеський національний економічний університет. – Одеса, 2018. – Вип. 67 (3). – С. 44–52. – ISSN 2313-4569.

44. Михайлюк О.Л. Світовий досвід розвитку кластерів медичного туризму / О.Л. Михайлюк, І.В. Ухлічева // Вісник соціально-економічних досліджень : зб. наук. праць / За ред. : М. І. Зверькова (голов. ред.) та ін. Одеса : Одеський національний економічний університет. 2019. № 2-3 (70-71). - С.40-52

45. Міжнародний гуманітарний університет [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.education.ua/ua/universities/455/>

46. Освітній портал з питань туризму [Електронний ресурс] - Режим доступу: <https://tourismnotes.com>

47. Остапенко Е.А. Использование кластерного анализа для сегментации конкурентной среды санаторно-курортных организаций рекреационного региона// Региональная экономика: теория и практика. 2012. № 7. С. 59–67.

48. Офіційний сайт Європейської кластерної платформи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.clustercollaboration.eu/cluster-organisations/standortagentur-tirol>

49. Поворозник М. Ю. (2017) Міжнародний медичний туризм у формуванні глобального сегменту медичних послуг. Вісник соціально-економічних досліджень. № 63–64. С. 16–24.

50. Портер М. Конкуренция: учеб. пос. / пер. с англ. Москва: Вильямс, 2001. 495 с.

51. Приватні клініки Одеси [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://doc.ua/kliniki/odessa/all>

52. Пуцентейло П.Р. Економіка і організація туристично-готельного підприємства. навчальний посібник / П.Р. Пуцентейло – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 344 с.

53. Разработка сбалансированной системы показателей. Практическое руководство с примерами. Изд. 2-е, расшир. Москва: ОлимпБизнес, 2005. 128 с.

54. Романів О. Географія медичного туризму Європи / Оксана Романів// Часопис соціально-економічної географії: Міжрегіональний зб. наукових праць – Х.: ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2010. – Вип. 8(1). – С. 79-84.

55. Рутинський М., Петранівський В. Лікувально-оздоровчий туризм: актуальні цілі та сучасні підходи до організації // Вісник Львівського університету. Серія міжнародні відносини, 2012. – Випуск 29. – Ч.1. – С. 179–189.

56. Санаторії Одеси [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://www.odecca.ru/sanator.shtml>

57. Сисоєнко І.В., Цимбалюк В.І., Тозон М.І. та ін. Медичний туризм в Україні: проблеми та перспективи. / Медична газета «Здоров'я України 21 сторіччя» № 7 (380), квітень 2016 р.

58. Соколенко С.І. Створення міжнародних кластерів у галузі зеленого туризму (частина перша) / С.І. Соколенко - URL: <http://ucluster.org/sokolenko/2009/09/stvorenniya-mizhnarodnykh-klasteriv-u-galuzi-zelenogo-turizmu-chastina-persha/>

59. Тарус: центр лазерного корегування зору [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.tarus.ua/ukr/>

60. Указ президента України №289/2020 Про встановлення безвізового режиму для громадян Австралії, Нової Зеландії, Королівства Бахрейн, Держави Кувейт, Султанату Оман, Королівства Саудівська Аравія [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.president.gov.ua/documents/2892020-34449>

61. Українська Асоціація Медичного Туризму (УАМТ) // Офіційний сайт [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://uamt.com.ua/>

62. Чорненко Н.В. Організація туристичної індустрії: навчальний посібник. – К.: Атіка, 2006. – 264 с.

63. Шикіна О. В. Динаміка показників міжнародного туризму / О. В. Шикіна, Я. Є. Гончаренко, Р. С. Козловський // Інфраструктура ринку. – Одеса: Причорноморський науково-дослідний інститут економіки та інновацій, 2019. – Вип. 27. – С. 24-28.

64. Шикіна О.В. Сучасні особливості маркетингу лікувально-оздоровчого туризму в Україні / О.В. Шикіна, І.П. Городниченко // Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції учнів, студентів, аспірантів і молодих вчених, «Інноваційний розвиток та безпека підприємств в умовах неоіндустріального суспільства», 27 жовтня 2020 р.: у 3-х томах. – Т. 2. – Луцьк: Одеський національний економічний університет, 2020. – 459 с. С. 216-221

65. Школа І.М. та ін. Менеджмент туристичної індустрії: навчальний посібник/ За ред. Проф. І.М. Школи. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2005. – 596 с.

66. Экономика и организация туризма. Международный туризм: учебное пособие / Е.Л.Драчева, Ю.В.Забаев, Д.К.Исмаев. – М.: КНОРУС, 2005. – 576 с.

67. Яковлева-Чернышова А.Ю. Особенности кластерного взаимодействия в санаторно-курортной сфере // Управление и экономика в ХХІ веке. 2014. № 5. С. 98–107

68. Ярьоменко С. Г. Тенденції розвитку санаторно-курортного господарства Одеської області / С. Г. Ярьоменко, Н. С. Мартинова, Р. С. Козловський // Причорноморські економічні студії. – 2020. – Вип. 55. – Ч. 2. – С. 37-45.

69. Ярьоменко С.Г. Лікувально-оздоровчий туризм Одеської області: сучасний стан та стратегічні напрями розвитку / С.Г. Ярьоменко // Регіональні проблеми України: географічний аналіз та пошук шляхів вирішення : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф. (8–9 жовтня 2015 р.). – Херсон : ПП Вишемирський, 2015. – С. 449–455.

70. Ярмоменко С.Г., Мартинова Н.С., Козловський Р.С. Тенденції розвитку санаторно-курортного господарства Одеської області / С.Г. Ярмоменко, Н.С. Мартинова, Р.С. Козловський // Причорноморські економічні студії. – 2020. – № 55. – Ч. 2. – С. 37-45.

71. Burkett L. Medical Tourism: Concerns, Benefits, And The American Legal Perspective, Journal of Legal Medicine. 2007. V. 28. P. 223–245.

72. Carrera P. Review Medical tourism: Assessing the evidence on treatment abroad / P. Carrera, N. Lunt // Maturitas. – 2010. – № 66. – P. 27-32. – DOI : 10.1016/j.maturitas.2010.01.017.

73. Cosburn Helen K. Health Tourism ~ A Continuum of Care. [Electronic resource] // Medical Tourism Magazine. - Jul 15, 2009. - Mode of access: <http://www.healthtourismmagazine.com/article>.

74. Costa Rica Medical Tourism 2016 [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://www.isc.hbs.edu/Documents/resources/courses/moc-course-at-harvard/pdf/student-projects/Costa%20Rica%20Medical%20Tourism%202016.pdf>

75. Estonia planiruet k 2020 godu stat odnim iz luchshikh lechebnykh SPA-kurortov mira. Retrieved from: <http://vtallinn.blogspot.com/2011/11/2020.html>.

76. Hall CM. Medical Tourism – The ethics, regulation and marketing of health mobility. 1st ed. Routledge, New York, 2013; pp. 3-27.

77. Health Tourism [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://www.health-tourism.com/>

78. International medical tourism web-portal [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. - Режим доступу: <http://www.intmedtourism.com/en/medical-tourism/>

79. Johny Besand Travel Company [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://jbesand.com/ua/medical_tourism/reproduktivnaya-medicina/klinika-debling-avstriya-96

80. Medical Tourism [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: https://www.hope.be/wp-content/uploads/2015/11/98_2015_HOPE-PUBLICATION_MedicalTourism.pdf

81. Medical Tourism [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. – Режим доступу: <https://www.medicaltourism.com>

82. Medical Tourism: Treatments, Markets and Health System Implications: A scoping review. / Lunt, Neil; Smith, Richard; Exworthy, Mark; Green, Stephen; Horsfall, Dan; Mannion, Russell. Paris: OECD, 2011. 55 p. URL: <http://www.oecd.org/els/health-systems/48723982.pdf>

83. Odessa Travel: Медичний туризм в Одесі та Одеській області [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://odessa.travel/do/for/health/info>

84. Startseite Bayerisches Staatsministerium für Familie, Arbeit und Soziales: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.stmas.bayern.de/>

85. Sysoyenko, I. (2016). Yak medychnyy turyzm dopomozhe vryatuvaty ekonomiku Ukrayiny. https://life.pravda.com.ua/columns/2016/04/12/21092_5/.

86. The Royal Marsden NHS Foundation Trust [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.royalmarsden.nhs.uk/>

87. Tourism notes [Електронний ресурс]: Офіційний сайт. - Режим доступу: <https://tourismnotes.com/medical-tourism/>

88. Turystychnyi klaster. Wikipediia vilna entsyklopediia. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/Turystychnyi_klaster.

89. Universitätsklinikum Hamburg-Eppendorf [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.uke.de/index.html>

90. Zarubezhnyi i rossiiskii opit razvitiia turistskikh klasterov. (Ser. Economy. Computer Science). Scientific statements, 16(237), 39, 5–15.